

15. Уайтхед А. Н. Символизм, его смысл и воздействие / А. Н. Уайтхед. – Томск : Водолей, 1999. – 64 с.
16. Харламенкова Н. Е. Научные основания и теоретико-эмпирическое переосмысление принципа детерминизма в субъектно-деятельностном подходе / Н. Е. Харламенкова // Психологический журнал. – 2013. – Т. 34, № 2. – С. 17–28.
17. Bodenhausen G. V. Social stereotypes and information-processing strategies: The impact of task complexity / G. V. Bodenhausen, M. Lichtenstein // Journal of Personality and Social Psychology. – 1987. – 52. – P. 871–880.

УДК 159.923

Світлана Кузікова

ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ СВОЄРІДНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСОБИСТІСНОГО САМОРОЗВИТКУ ЮНАЦТВА

У статті розглядається феномен саморозвитку особистості. Подано авторський підхід до емпіричного вивчення особливостей саморозвитку як суб'єктної діяльності. Наведено результати дослідження рівня актуалізації психологічних ресурсів особистісного саморозвитку осіб юнацького віку. З'ясовано їхнє уявлення про характер і зміст процесу саморозвитку та ступеня власної участі в ньому. Уточнено змістове наповнення потреби саморозвитку, усвідомленості й керованості процесу особистісних змін.

Ключові слова: особистісний саморозвиток, психологічні ресурси саморозвитку, актуалізація ресурсів саморозвитку, потреба в саморозвитку, умови саморозвитку, механізми саморозвитку.

The article discusses the phenomenon of self-identity. Presented by the author approach to the empirical study of the characteristics of self as subject-activity. The results of the study of the level actualization psychological resources of personal self-development in young people. Found their idea of the nature and content of the process of self-development and the extent of its own participation. Specified content in the context of self-development needs, awareness and control of the process of personal change.

Keywords: personal self-development, self-psychological resources, resource self-actualization, the need for self-development, self-development conditions, the mechanisms of self-development.

Актуальність дослідження і постановка проблеми. Посилення уваги до феномену саморозвитку пояснюється зростаючим розумінням його визначальної ролі в життєдіяльності особистості на сучасному етапі розвитку суспільства. Саморозвиток як суб'єктна діяльність – саме такий ракурс дослідження видається найбільш перспективним, особливо в період становлення особистості в юнацькому віці, оскільки дозволяє розглядати людину як автора й організатора власної життєдіяльності та власного розвитку.

Ураховуючи недостатню опрацьованість указаної проблеми, а також її значення для психології особистості, вікової психології та психологічної науки в цілому, доцільно розглядати саморозвиток як цілісне явище, що відбувається на різних рівнях структурної організації психіки – від психофізичного до соціально-психологічного, суб'єктно-сміслового, духовного – у контексті життє-

діяльності особистості завдяки її самоактивності. Звідси постає необхідність вивчення індивідуальних особливостей саморозвитку особистості, його детермінантів і чинників, а також виявлення можливих причин ускладнення, блокування становлення особистості як суб'єкта саморозвитку й на цій основі – побудови концепту, а саме – визначення шляхів, умов і технологій актуалізації й оптимізації становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці. Розв'язання поставлених завдань подано в [3; 4]. **Метою** статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження особливостей саморозвитку осіб юнацького віку.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить теоретичний аналіз, систематичне й послідовне розкриття проблематики саморозвитку особистості має опиратися на базові психологічні концепції регульовальної ролі свідомості в життєдіяльності людини (К.О.Абульханова-Славська, Л.І.Анциферова, Г.О.Балл, М.Й.Боришевський, Г.С.Костюк, С.Л.Рубінштейн, Т.М.Титаренко, П.Р.Чамата). Такий підхід припускає, що самосвідомість слугує інтегруючою основою психологічної активності (самоактивності) особистості. На цій підставі концептуальним положенням нашого дослідження є твердження про те, що психологічні ресурси як сукупність можливостей розвитку потенційно існують у психологічній реальності людини, але для здійснення прогресивного особистісного саморозвитку потрібні їхня актуалізація і встановлення між ними конструктивних функціональних зв'язків.

На цьому положенні ґрунтувалося дослідження змістово-дієвих характеристик саморозвитку особистості, що становлять внутрішній інтегративний критерій саморозвитку як суб'єктної діяльності, а саме – актуалізованість психологічних ресурсів особистісного саморозвитку [3; 4].

Для визначення рівня актуалізації психологічних ресурсів саморозвитку особистості як прогресивного, усвідомленого й самокерованого процесу особистісних змін, особистісного зростання була використана авторська діагностична методика «Диспозиційна характеристика саморозвитку особистості (ДХСО)» [5]. Експериментом були охоплені особи юнацького віку – студенти ВНЗ денної, заочної та дистанційної форм навчання гуманітарних і технічних спеціальностей (664 особи).

Отримані дані засвідчили недостатній рівень актуалізації психологічних ресурсів саморозвитку особистості в юнацтва. Найбільше занепокоєння в нас викликають показники рівня актуалізації потреби в саморозвитку, яку ми визначили як його джерело й детермінант. Показник (шкала методики) «Потреба в саморозвитку» свідчить про прагнення людини до самовдосконалення, особистісного зростання, самозбагачення й усвідомленого самотворення. Узагальнюючи викладене, можна сказати, що зміст шкали становить потреба виходу за межі існуючого, потреба в трансценденції. На жаль, на констатувальному етапі дослідження високе значення за цією шкалою виявлене тільки в 6% респондентів, тоді як майже 40% респондентів мають низький рівень потреби в саморозвитку.

Більш втішними виявилися результати, отримані за шкалою «Умови саморозвитку» (високий рівень – 30,7%, середній – 47,7%, низький – 21,6% респондентів). Отримані результати свідчать про рівень вираженості в юнаків позитивного самосприйняття, сили, зрілості Я, визначеності цілей, про во-

лодіння активними життєвими стратегіями, почуття автономності, впевненості в собі. На жаль, як було з'ясовано за допомогою контент-аналітичної обробки висловлювань студентів (міні-анкета «Дієвість саморозвитку особистості»), позитивне самосприйняття доволі часто проявляється в пасивно-оптимістичній (об'єктній, споглядальній) і навіть егоцентрично-споживацькій життєвих настановах, тоді як усвідомлені цілі мають побутовий характер і належать до найближчої перспективи [5]. Проте при певних умовах означені особистісні властивості сучасної молоді можуть стати основою актуалізації й оптимізації усвідомленого, прогресивного особистісного саморозвитку, а отже, і становлення суб'єкта саморозвитку.

Зміст шкали «Механізми (функціональні засоби) саморозвитку» становить самопізнання, самоаналіз, усвідомлення розбіжності між реальним і бажаним Я, чутливість до зворотного зв'язку як отримання додаткової інформації про себе й навколишній світ, здатність до оволодіння власними психоемоційними станами й поведінкою. З'ясувалося, що сучасна молодь на недостатньому рівні (високий – 19,2%, середній – 60,8%, низький – 20% контингенту опитаних) володіє навичками самоаналізу і саморегуляції, повною мірою не може здійснювати самопроєктування, самоорганізацію і самоконтроль, що не сприяє становленню особистості як суб'єкта власної життєдіяльності та власного розвитку.

Аналіз результатів розподілу даних за рівнем актуалізації ресурсів саморозвитку всього контингенту вибірки дозволив установити, що особистісні зміни в найбільшій кількості осіб юнацького віку (23,4% респондентів) зумовлюються саме актуалізованістю психологічного ресурсу «Умови саморозвитку», сутність якого становить позитивне самосприймання, автономність, сила й зрілість Я, активні життєві стратегії. Проте, якщо особистісні зміни не супроводжуються неперервним самопізнанням, самоаналізом, самоконтролем, саморегуляцією (домінування психологічного ресурсу «Механізми саморозвитку» виявлено в 16,3% осіб) і не викликані потребою в особистісному зростанні, усвідомленому самотворенні, інтересом до внутрішнього світу свого та інших людей, що повною мірою свідчить про духовність особистості (домінування психологічного ресурсу «Потреба в саморозвитку» виявлене у 2,7% осіб), такі особистісні зміни не можуть бути гармонійними й позитивними для особистості, а скоріше слугують їй самовираженню, самоствердженню.

Отже, отримані за методикою ДХСО дані виявили стан ресурсів саморозвитку студентської молоді. За нашою концепцією, домінування рівня актуалізації ресурсів саморозвитку особистості (та їхнє поєднання) можна співвіднести з вимірами психологічного простору саморозвитку особистості [3, с.16; 4, с.131], що свідчить про індивідуальну своєрідність організації особистісного саморозвитку. Зазначене дозволяє здійснювати індивідуальний підхід і розробляти індивідуальні технології оптимізації становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці. У той самий час для здійснення прогресивного, усвідомленого, самокерованого саморозвитку необхідна актуалізація, взаємопосилення і гармонізація всіх психологічних ресурсів саморозвитку особистості, збагачення її

зв'язків із навколишнім середовищем та іншими людьми, підвищення духовності [1].

Крім того, нам вдалося розширити уявлення про характер і зміст розуміння процесу особистісного саморозвитку й ступеня власної участі в ньому за допомогою розробленої й апробованої нами методики проєктивного характеру [4; 5]. Респондентам пропонувалося зобразити на малюнку, схемі або навіть описати словами (за власним бажанням) їхнє уявлення про особистісний саморозвиток. Інструкція формулювалася так: «Як ви розумієте особистісний саморозвиток? Напишіть і/або зобразіть (малюнок, схема). Після аналізу змісту малюнків опитувані були розподілені за тематичними групами щодо розуміння респондентами поняття «особистісний саморозвиток».

Найбільша тематична група малюнків відображає розуміння саморозвитку як процесу онтогенезу (середнє значення – 24,4%). На малюнках зображується людина від народження до старості на етапах її онтогенетичного розвитку. Тобто в розумінні авторів зазначених рисунків саморозвиток – це фатальний, запрограмований, біологічний процес народження, старіння, смерті, у якому людина не може щось змінити (стати суб'єктом власної життєдіяльності й власного розвитку).

Особистісне зростання (середнє значення – 14,5%) студенти символічно зображують як щось біологічне, закладене природою. Про це свідчать малюнки з розквітаючими квітами, зростаючими деревами тощо. Можна припустити, що юнаки інтуїтивно відчують закладений у них потенціал, ресурсні можливості саморозвитку, але ресурси потрібно актуалізувати: щоб квітка почала рости, їй потрібні сонце, волога. Яскравим прикладом такого розуміння саморозвитку є малюнок дерева, коріння якого живить струмок.

На нашу думку, розуміння саморозвитку як суб'єктної життєдіяльності відображене в малюнках, об'єднаних у тематичну групу «Етапи соціалізації» (середнє значення – 9,0%). На них зображена людина як носій певної соціальної ролі, яка змінюється з віком (немовля (несоціалізована людина) – учень – студент – далі варіанти – залежно від бачення студентами своєї подальшої долі). Таку тематичну групу можна було б назвати «Самопроєктування», якщо б більшість малюнків не мала шаблонний, уніфікований характер, не відображала загальноприйнятні в суспільстві етапи соціалізації його членів (від школи – до пенсії, ... а що далі?). Тобто знов-таки постає питання про індивідуальність, авторство життєвого шляху людини, суб'єктність її саморозвитку.

Близькою за змістом до попередньої є тематична група «Досягнення цілей» (середнє значення – 6,22%). Цілі на малюнках у більшості випадків зображуються у вигляді конкретних побутових речей (машини, будинки, яхти, офіси фірм, салони краси тощо) або життєвих устремлінь (сім'я з декількома дітьми, місто за кордоном, бачення себе «ідеального»). Є й абстрактні зображення з написом «Ціль».

На малюнках, об'єднаних у тематичну групу «Самопоширення» (середнє значення – 2,3%), зображені концентричні круги, «павутиння», «медуза», круги, що розбігаються по воді, тощо. Це символічно відображує експансію особис-

тості, оволодіння новими життєвими ситуаціями, вміннями, компетентностями, сферами діяльності – за змістом малюнка.

Цікавою для аналізу є група малюнків, яка відображує розуміння юнаками саморозвитку як засобу (середнє значення – 3,3%). Так, зображені на малюнку боксерські рукавички можна трактувати як засіб активних дій, боротьби. Адже самі по собі вони нічого зробити не можуть, і тільки в руках людини є інструментом. Малюнки «квітки з колбочками» символічно зображують самозахист. В одних випадках (трактування зображення автором) це можна розцінювати як позитивний процес посилення автономності, сили Я, самостійності, впевненості в собі, здатності відстояти свої інтереси, в інших – як прояв ідеї самозбереження або самоствердження.

Деяка кількість студентів (середнє значення – 10,8%) розуміють саморозвиток як самовдосконалення. На малюнках це відображається як підйом по сходах або на гору, подолання гірської вершини; зображуються різні сфери життєдіяльності, сфери образу Я – фізичне Я, інтелекту, компетентності, духовності. Іншу групу малюнків можна об'єднати в тематичну групу «Самопізнання» (середнє значення – 4,7%). На всіх цих малюнках у центрі символічно зображується Я особистості, до якого веде «дорога самопізнання». Це може бути лабіринт, піраміда Хеопса, декілька заплутаних стежок або низка питань, які людина ставить перед собою.

Особливу увагу привертає група малюнків (середнє значення – 2,6%), на яких (у різних варіантах) зображується людина, яка сама будує дім. Таке розуміння саморозвитку можна назвати «Самопобудовою», і воно, на нашу думку, найбільше відображує усвідомлення студентами себе як творців власного життя, суб'єктів саморозвитку. На жаль, розуміння саморозвитку як процесу самотворення зустрічається у невеликій кількості студентів. Достатньо велика кількість студентів (середнє значення – 21,4%) не визначилася щодо змісту поняття «особистісний саморозвиток». На їхніх малюнках були абстрактні зображення, що супроводжувалися поширеними поясненнями, або взагалі вони відмовлялися виконувати завдання.

У цілому аналіз результатів дослідження розуміння поняття «особистісний саморозвиток», його характеру, змісту та власної участі в ньому особами юнацького віку свідчить про слабку диференціацію уявлення і низький рівень усвідомлення процесів саморозвитку в студентів усіх курсів, з незначною динамікою зростання зазначених показників.

Для вивчення індивідуальних особливостей саморозвитку особистості в юнацькому віці використовувалася також міні-анкета «Дієвість саморозвитку особистості», мета якої полягала в уточненні змістового наповнення потреби саморозвитку, усвідомленості й керованості процесу особистісних змін. Іншими словами, необхідно було з'ясувати, наскільки юнаки дійсно усвідомлюють, контролюють процес особистісних змін і керують ним, відчуваючи себе суб'єктами саморозвитку [2; 5].

Перше запитання міні-анкети ставить за мету виявлення усвідомлених цілей життя респондентів, спрямованості їхнього саморозвитку. Опитувані мали

відповісти на запитання, яке передбачає три відповіді закритого типу й одну – відкритого – «Чи є в вашому житті мета?: а) поки що немає (ствердили 1,8% респондентів); б) не визначився (12,9%); в) відчуваю, але не можу сформулювати (18,2%); г) є далекі й близькі цілі. Які? (67,1% респондентів).

Через категоризацію відповідей респондентів було встановлено, що кількість юнаків, які чітко усвідомлюють свої життєві цілі, майже не змінюється з віком, а також приблизно однакова в групах за напрямом і формою навчання. На цій підставі було зроблено висновок, що отримані результати відображують індивідуально-психологічні характеристики особистості, сформовані на час експериментального зрізу, а саме – здатність до рефлексії та антиципіювання прийдешніх подій [4].

Контент-аналітична категоризація висловлювань дозволила виокремити такі тематичні групи усвідомлених цілей студентів: закінчити навчання у ВНЗ (середнє значення 74,1% відповідей респондентів); створити сім'ю (середнє значення 52,4%); досягти матеріального благополуччя (середнє значення 29,9%); знайти роботу (середнє значення 35,7%); самовдосконалення – особистісне й професійне (середнє значення 10,4%); інші цілі (середнє значення 18,5%). Як видно, кількість усвідомлених життєвих цілей обмежена. Дивує їхня одноманітність і навіть банальність. Особливо нас непокоїть те, що більшість студентів з першого по четвертий курси на перше місце висувують мету (і часто єдину) – «закінчити ВНЗ». Природно постає питання, а що буде після закінчення? Чи усвідомлюють, планують, антиципіюють студенти своє подальше життя? Яку якість має навчання у ВНЗ (фахова підготовка), коли основну мету студенти вбачають у його закінченні? Показово, що мету «знайти роботу» в більшості випадків студенти не пов'язують із роботою за фахом. Про це свідчать такі висловлювання: «будь-яку роботу», «високооплачувану роботу», у кращому випадку – «цікаву роботу», «роботу до душі». У разі, коли студенти як мету визначали професійне зростання і роботу за фахом, а також роботу зі своїми особистісними властивостями, тілом, «розумом», щодо покращення міжособистісних стосунків, самозбагачення, ми відносили їх до тематичної групи «Самовдосконалення».

До тематичної групи «Інші цілі» ми зарахували, наприклад, такі: жити й працювати за кордоном; розвивати свій художній талент – стати музикантом, фотографом, перукарем, написати книгу; створити компанію для допомоги людям, комп'ютерну компанію, вивчити іноземну мову, мати дім та автомобіль, схуднути, бути незалежним від батьків, отримати права на водіння, здати нормативи на КМС, працювати тренером. Відчувається, що названі цілі усвідомлені, самодетерміновані, їхнє досягнення актуалізоване й зумовлює спрямованість саморозвитку особистості. На жаль, у більшості випадків цілі, які ми віднесли до названої категорії, мають відверто споживацький характер і не є реалістичними.

Іншою метою дослідження, проведеного за міні-анкетною «Дієвість саморозвитку особистості», було визначення життєвих настанов, цінностей, що можна вважати концепцією саморозвитку. Для цього респондентам було запропоновано відповісти розгорнуто на друге запитання міні-анкети: «Ваше

життєве кредо?» При обробці відповідей проводився контент-аналіз отриманих висловлювань і їхня категоризація за емоційно-змістовим наповненням.

1. Пасивно-оптимістична (об'єктна) настанова. До неї увійшли такі погляди на життя і себе (концепція саморозвитку), як: все, що не робиться, – на краще; живи й отримуй задоволення – живемо один раз, не пощастило сьогодні – пощастить завтра; насолоджуйся життям, не бери дурного в голову, а важкого в руки; все буде добре; життя прекрасне тощо (36,5% загальної вибірки).

2. Активно-дієва (суб'єктна) концепція саморозвитку: своє життя можеш зробити тільки ти сам; дорогу подолає той, хто йде; ніколи не здаватися; сім разів відмірай і один відріж; не відкладай на завтра те, що можеш зробити зараз (сьогодні); з будь-якої ситуації є вихід; у житті немає нерозв'язних завдань; краще шкодувати про те, що зробив, ніж про те, чого не зробив; терпіння і труд усе перетруть; у цьому житті померти не складно – зробити життя значно важче (В.Маяковський); хто шукає – той завжди знайде; сам собі режисер і начальник; сподіватися тільки на себе; хто стукає – тому відчинять (28,5%).

3. Егоцентрично-споживацька життєва настанова: жити на благо собі; живи для себе; сам себе не покохаєш – ніхто тебе не покохає; якщо я такий – то так треба; руді – безсоромні, нам море по коліно; не прощати, не плакати, домагатися свого попри все; живи й ні в чому собі не відмовляй; я не гірший за інших; усі баби як баби, а я – богиня; забий на всіх і посміхайся; бери від життя все; краще бути одному, ніж разом з будь-ким; життя – гра, не ти будеш грати іншими – інші будуть грати тобою (16,3% опитаних).

4. Настанова на взаємодію з оточенням: стався до людей так, як хочеш, щоб ставилися до тебе; даруй людям радість, доброту, гарний настрій; ми у відповіді за тих, кого приручили; один за всіх і всі за одного (5% респондентів).

5. Концепція саморозвитку як прагнення до самовдосконалення: жити не тільки сьогоднішнім днем; не зупинятися на досягнутому; щирість, доброта, правда – запорука успіху; те, що ми знаємо, – обмежене, те, чого хочемо дізнатися, – нескінченне; бути людиною (3,9% респондентів).

6. Неусвідомлене ставлення до життя і до себе, відсутність концепції саморозвитку (9,9% опитаних).

Слід зауважити, що сама потреба визначитись у власному ставленні до життя і взаємодії з ним, а також процедура обговорення усвідомлених життєвих настанов, концепції саморозвитку, сформульованих у вигляді життєвого кредо на тренінгових заняттях, стали потужним детермінантом і засобом самопізнання, самоаналізу й самокорекції юнаків і в ряді випадків привели до зміни ставлення до себе як суб'єкта власної життєдіяльності та власного розвитку.

Третє запитання міні-анкети «Дієвість саморозвитку особистості» («Чи треба займатися самовдосконаленням? Якщо так, то для чого?») було спрямоване на з'ясування наявності в юнацтва настанови на позитивний і прогресивний саморозвиток, особистісного ставлення до нього.

Отримані дані засвідчили, що значна частина юнацтва вважає, що займатися самовдосконаленням необхідно все життя (78,6% респондентів). Несподіваними для нас виявилися результати аналізу відповідей на четверте запитання

міні-анкети «Чи займаєтесь ви саморозвитком?»: тільки 21,5% юнаків вибрали варіант відповіді «Працюю над собою постійно» і надали розгорнуту відповідь щодо змістового наповнення процесу саморозвитку, його розуміння і засобів. Найбільша кількість студентів відповіли, що намагаються працювати над собою (63,7% осіб). Дослідженням також виявлена група юнаків, які відчувають потребу змінитися, але не мають певних умінь, не володіють засобами саморозвитку (5,6%). Стан організації саморозвитку іншої групи респондентів (9,2% осіб), на жаль, можна охарактеризувати як «стагнація» (відповідь: «мене влаштує те, який я є, змінюватися не хочу»).

Постає питання про ефективність засобів саморозвитку, які використовують студенти. Вище зазначалося, що функціональними засобами саморозвитку як суб'єктної діяльності є самопізнання (прагнення до автентичності), самоаналіз (усвідомлення розбіжності між реальним і бажаним Я), зворотний зв'язок як отримання додаткової інформації про свій внутрішній світ та внутрішній світ інших людей, саморегуляція і самотворення (самоуправління, самопобудова), постановка мети, її антиципіювання, пошук шляхів і планування етапів її досягнення. Як видно з отриманих результатів, переважна більшість студентів використовують такі засоби самовдосконалення (читання книг, перегляд фільмів, використання інтернету і навіть навчання у ВНЗ), що не дозволяє вважати такий саморозвиток в цілому усвідомленим і самокерованим процесом особистісних змін. Звідси посилюється значущість спеціально організованої роботи щодо технологічного забезпечення становлення суб'єкта особистісного саморозвитку в юнацькому віці.

Висновки

Таким чином, дослідження особливостей саморозвитку осіб юнацького віку засвідчило недостатній рівень актуалізації психологічних ресурсів особистісного саморозвитку, слабку диференційованість уявлення та низький рівень усвідомленості і самокерованості процесу власних особистісних змін, а також показало індивідуальну своєрідність його організації. З'ясування причин ускладнень саморозвитку як суб'єктної діяльності уможливило визначення напрямів роботи щодо створення умов і вибору (розробки) технологій становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці [2; 4].

1. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості : [монографія] / М. Й. Боришевський. – Суми : Вид. будинок «Еллада», 2012 – 608 с.
2. Кузікова С. Б. Психологія саморозвитку : навчальний посібник / С. Б. Кузікова. – Суми : МакДен, 2011. – 148 с.
3. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : 19.00.07 / Кузікова Світлана Борисівна ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К., 2012. – 44 с.
4. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці : [монографія] / С. Б. Кузікова. – Суми : МакДен, 2012. – 410 с.
5. Кузікова С. Б. Розробка діагностичного інструментарію вивчення особливостей саморозвитку особистості / С. Б. Кузікова // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського : зб. наук. праць / за ред. С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової. – Т. 2. – Вип. 6. – Миколаїв : МДУ імені В. О. Сухомлинського, 2011. – 316 с. – (Серія «Психологічні науки»).